

Мовазнаўства

В. П. КРАСНЕЙ

ГЕНЕТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ ЛЕКСІКІ ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

Пачатак XX стагоддзя — надзвычай важны этап у гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы. Актывізацыя грамадскага жыцця і рост рэвалюцыйнага руху абудзілі нацыянальную самасвядомасць усіх народаў царскай Расіі, вывелі іх на арэну гістарычнай дзейнасці. Царызм вымушаны быў пайсці ў нацыянальным пытанні на некаторыя ўступкі, адной з якіх стаў так званы «закон аб свабодзе друку». Гэта выклікала адраджэнне ў Заходнім краі кнігадрукавання і з'яўленне на беларускай мове газет і часопісаў, арыгінальных і перакладных выданняў мастацкай, навуковай і навукова-папулярнай літаратуры.

Кнігі і брашуры, дапаможнікі для навучання грамаце, артыкулы, допісы і паведамленні, змешчаныя на старонках легальных беларускіх газет і часопісаў, неслі ў шырокія народныя масы праўду пра жыццё і нядолю працоўнага чалавека, будзілі яго самасвядомасць і нацыянальную годнасць, заклікалі да асветы і грамадска-культурнай працы. Частка выданняў адрасавалася моладзі і мела на мэце «адкрываць па троху перад сваімі чытачамі вялікую і дзіўную кнігу света прыроды», «пашыраць кругазор, тлумачыць усе з'явы прыроды, глаўныя законы фізікі і хіміі, жыцця зямлі», «знаёміць з геаграфіяй і гісторыяй роднага краю»¹. Пры гэтым аўтары свядома імкнуліся выкарыстаць выяўленчыя магчымасці беларускай мовы, бо, як сцвярджаў Янук Журба, «кожны народ розніцца ад других сваёю моваю; жыццём, звычаямі і т. д., і ён мае права жыць, як асобная нацыя, разьвываць сваю мову, сваю літэратуру, мае права пазнаваць навуку ў сваёй роднай мові, разьвываць сваю культуру»². І неабходна адзначыць, што некаторыя публікацыі навуковага і навукова-папулярнага зместу раскрывалі маладасведчанаму чытачу на яго мове сутнасць тых ці іншых грамадска-палітычных і сацыяльна-эканамічных падзей, знаёмілі з асобнымі з'явамі ў прыродзе, даводзілі да яго свядомасці і розуму звесткі з розных галін ведаў. Усё гэта патрабавала адпаведных сродкаў выражэння, асабліва тэрміналагічных найменняў.

Асноўнай крыніцай тэрміналагічнай лексікі стала жывая народная гаворка. І гэта заканамерна: далучыць народныя масы да асветы і культуры магчыма было толькі праз роднае слова, а роднае слова магло прабыць сабе дарогу і ўзняцца да ўзроўню літаратурнага пры ўмове шырокага яго выкарыстання ва ўсіх жанрах пісьменнасці.

У якасці тэрмінаў перш за ўсё выкарыстоўваліся розныя ў лексіка-сэмантычных і генетычных адносінах агульнаўжывальныя словы. Ужыванне падобных слоў аб'ектыўна абумоўлена тым, што «ўсякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай (рэчю) народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы»³.

Сярод гэтых слоў на генетычнай аснове вылучаецца група агульна-

славянскіх лексем, якія вядомы беларускай літаратурнай і жывой гутарковай мове ва ўсіх яе дыялектных разнавіднасцях, напрыклад: *абарот, бура, вага, верх, вілы, віхор, від, вобраз, возера, волава, воспа, востраў, вось, выгада, вушы, гара, гаспадар, горла, даход, дзяржава, дух, жар, жолаб, жыла, жэрэла, задатак, заліў, заробак, збыт, кароста, карысьць, квас, купец, лішай, луна, мора, месяц, мятла, навер, пар, плата, племя, плесень, почка, права, пыл, работа, род, рожэ, рукаў, свабода, свет, слова, сонца, ствол, суд, торг, точка, урад, хвост, цана, чысло, ядро, ячмень, яшчур*.

Ужываліся таксама агульнанародныя словы ўсходнеславянскага (балалайка, бялок, высыпка, жайтуха, завязь, завязка, зараза, засуха, лязэбнік, калтун, кастаед, кушчэнне, малакроўе, мужык, праліў, прадажа, прастуда, пошліна, прыток, стаўбняк, сударага, язва) і ўласна-беларускага (адліга, вага, высадкі, гародніна, гук, жыўнасць, зык, маладзік, маланка, навальніца, надвор'е, наводка, пазыка, праменні, працаўнік, пухліна, сухоты, хвароба) паходжання.

У аснове прадметнага значэння прыведзеных слоў, як правіла, адлюстраванне практычнага вопыту чалавека ў пазнанні прыроды, расліннага і жывёльнага свету, сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага жыцця. Некаторыя з іх у сферы агульнага і ў сферы спецыяльнага ўжывання маюць адно і тое ж азначаемае (дэсінат): *бура, возера, востраў, даход, жайтуха, збыт, калтун, почка, прадажа, рака, сонца, суд, сухоты, цана* і інш. Гэта поліфункцыянальныя словы, якія ў адпаведных тэкстах выконваюць розную функцыю і нясуць розную інфармацыю. Характар значэння такіх слоў у адным выпадку — канкрэтна-бытавы, агульны, у другім — прадметна-лагічны, паняццёвы. Напрыклад, у сказах *І сонцэ зазіяло, і туман развееўся*⁴; *Выглянуў чырвоны месяц і ўкруг яго танцавалі зоркі, пазіраючы на белую зямлю*⁵ словы *сонца, месяц, зоркі* выкарыстоўваюцца ў канкрэтна-бытовым значэнні. А вось у сказах *Месяц атсьвечвае тыкеля тым сьветам, што яму дае сонцэ; Так сама і з другімі зоркамі: іншыя сваім сьвечыць, а іншыя сьветам сонца; Першыя называюцца сонцамі, а другіе называюцца месяцамі і зараніцамі і так далей*⁶ значэнне слоў *месяц, зорка і сонца* мае выразную прадметна-лагічную, паняццёвую акрэсленасць.

Частка слоў у залежнасці ад сферы выкарыстання суадносіцца з рознымі азначаемымі: як агульнаўжывальныя яны абазначаюць бытавыя паняцці, а ў тэкстах навуковага і навукова-папулярнага зместу — спецыяльныя, навуковыя. Перанос назвы адбываўся, як правіла, на аснове метафары, калі адна з дыферэнцыяльных прымет семантыкі звычайнага слова дазваляла выконваць апошняму функцыю тэрміналагічнага наймення. Гэта дыферэнцыяльная прымета ў значэнні агульнаўжывальнага слова адлюстроўвала: а) істотныя ўласцівасці адпаведнага азначаемага, што служыла падставай для тэрміналагізацыі лексічных адзінак і паступовага фарміравання паняццяў на прадметна-лагічнай аснове (*горла* кратэра, *гукі* мовы, *завязка* мастацкага твора, *корань* слова, *рукаў* ракі, *склад* слова, *хвост* каметы і інш.); б) прыметы асацыятыўнага характару, якія не закраналі ўнутранай сутнасці азначаемага і таму не спрыялі тэрміналагізацыі яго назвы (*дармаеды* — г. зн. паразіты, *дух* — газ, *зык* — гук, *квас* — кіслата, *мятла* — камета і інш.). Бытавая выразнасць такіх найменняў настолькі адчувальная, што гэта перашкаджала развіццю іх семантыкі на прадметна-лагічнай аснове і не садзейнічала замацаванню падобных слоў у якасці тэрмінаў.

Нярэдка ў функцыі тэрмінаў на старонках беларускіх дарэвалюцыйных выданняў пачатку XX стагоддзя выкарыстоўваліся пашыраныя ў розных гаворках словы. Яны арыентавалі на адно і тое ж паняцце і ўтваралі своеасаблівыя варыянтныя рады, у межах якіх адны найменні адрозніваліся паміж сабой толькі часткова, г. зн. асобнымі фонамарфалагічнымі ці словаўтваральнымі элементамі (*адліга* — ат-

лега, заліва — лівень — улева, маланьня — маланка, севалка — селяка — селяўка, суш — суша, шал — шаленства), а другія — усімі сваімі структурнымі часткамі (даход — зыск — навязка, скрып — хвошч). Кожнае з гэтых слоў магло замацавацца ў якасці тэрміна, але перавага аддавалася таму, якое было вядома большасці носьбітаў мовы. Вось паказальны прыклад: *Хвошч (мейсцамі яго называюць скрыпам) расьліна многалетняя, разрастаецца с каранёў*⁷. Са сказа выразна вынікае, што словы *хвошч* і *скрып* семантычна эквівалентныя. Але відавочна і другое: больш пашыраным з'яўляецца першае з іх, а другое вядома толькі ў некаторых гаворках. Таму тэрміналагічнай нормай у беларускай літаратурнай мове стала лексема *хвошч*, а яе семантычны адпаведнік *скрып* не выйшаў за межы дыялектнага выкарыстання.

Некаторыя тэрміны маюць прастамоўны характар, што знаходзіць выражэнне ў самой лексічнай адзінцы (*атрута* — г. зн. яд, *кіла* — грыжа, *кывайка* — дызэнтэрыя, *ліхаманка* — гарачка, *пошэсць* — эпідэмія, *трасца* — малярыя, *хайрус* — саюз) ці ў яе словаўтваральных элементах (параўн.: *зберэгалка* і *пазычкова-зберэгацельная каса*, *карболка* і *карболавая кіслата* ці *карбалавы квас*). Калі падобныя словы функцыяніравалі як адзіны сродак абазначэння адпаведнага паняцця, яны ў навуковых і навукова-папулярных тэкстах паступова страчвалі адценне прастамоўнасці і тэрміналагізаваліся (*страхоўка*). Аднак у большасці выпадкаў назіралася полінайменнасць, у выніку чаго ў мове ствараліся сінанімічныя рады намінацыйна-тэрміналагічных адзінак. Тады яскрава праяўлялася эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка прастамоўных слоў, што не давала ім магчымасці пашырыцца ў якасці тэрмінаў. Яны выцягваліся са сферы пісьмовай мовы і зараз або зусім выйшлі з моўнага ўжытку, або выкарыстоўваюцца ў гутарковай мове.

Арыентацыя на жывую народную мову абумовіла ўтварэнне на базе наяўных лексічных сродкаў шматлікіх тэрмінаў-неалагізмаў: *адлічанае*, *адлічаньне*, *вадаспад*, *выпал*, *дзель*, *дзельнік*, *дзялімае*, *дрэвоціна*, *жывучкі*, *заразкі*, *злічво*, *зорнік*, *зямлітрасеньне*, *множаньне*, *множнік*, *множыва*, *трыўгольнік* і інш. Кожны з гэтых тэрмінаў суадносіцца з адпаведным спрадвечнабеларускім словам, разам з тым не выключана магчымасць, што на ўтварэнне і ўжыванне некаторых з іх маглі аказаць уплыў роднасныя руская, украінская ці польская мовы.

Аднак як бы ні імкнуліся аўтары выкарыстаць выяўленчыя і словаўтваральныя магчымасці беларускай літаратурнай і жывой народнай мовы, у многіх выпадках яны не маглі адшукаць сярод уласных моўных рэсурсаў неабходных сродкаў і звярталіся да запазычанняў. Таму значную частку навуковых тэрмінаў складаюць іншамоўныя словы: грэчаскія (*анэмія*, *арган*, *атляс*, *бактэры*, *гібнастыка*, *дызэнтэрыя*, *катар*, *сымфонія*, *сіндыкат*, *трахома*, *цыклон*, *эфір*), лацінскія (*апэрацыя*, *вулкан*, *дзіскант*, *дыэта*, *кампазыцыя*, *капэля*, *натр*, *плантацыя*, *субсыдыя*, *фэррогидрокарбонат*, *эвалюцыя*), рускія (*абишчына*, *землеулюбiцель*, *знаменацель*, *веласяпед*, *кустар*, *патрабiцель*, *прадседацель*, *рашчот*, *севаабарот*, *чысьлiцель*), польскія (*банкруцтва*, *вытрыоль*, *выдатак*, *высна*, *двутленэк* *вугля*, *затока*, *мосяж*, *тлен*), англійскія (*байкот*, *вельбот*, *камност*, *катэр*, *локаут*, *трамвай*, *трэст*), французскія (*аконанiмэнт*, *аэроплан*, *баланс*, *басэйн*, *бюджэт*, *грым*, *дырыжор*, *ізолятор*, *маскарад*, *рэжысэр*, *рэзервуар*, *рэпертуар*, *уверцюра*), нямецкія (*барка*, *вэксэль*, *гандаль*, *капэльмэйстэр*, *каса*, *кошт*, *матэрыял*, *турбіна*, *цэнтрыфуга*), італьянскія (*альт*, *бас*, *віолончэль*, *карыкатура*, *лава*, *малярыя*, *пьянісімо*, *солё*, *сопрано*, *сцэнарыуш*, *тэнор*, *фірма*, *фортэ*, *шкарлятына*), цюркскія (*барыш*, *нефть*, *тавар*, *чума*) і інш.

Адметнай асаблівасцю гэтых тэрмінаў было тое, што яны ўваходзілі ў беларускую нацыянальную тэрміналогію як гатовыя моўныя адзінкі разам з паняццямі, сродкамі выражэння якіх з'яўляліся: Вось тут і становіцца ў помач гэта «сэлецыя» або падбор лепшага сорту зерня з ураджаю⁸; Калі-б паветра на ўсякай вышыні ад зямлі мела адну вагу, як у нізі — гэтак і ў версі, то тады-б тайсьціня паветравага слою

над зямлёй, ці як кажуць, таўсьціня *атмасфэры*, мела-б 12 вёрст...⁹ Праўда, для чытача з невысокім адукацыйным узроўнем паняццыйны змест шмат якіх іншамоўных тэрмінаў мог аказацца невядомым, незразумелым, таму іх ужыванне нярэдка суправаджалася глосамі, рознымі апісаннямі, тлумачэннямі. У якасці глосы звычайна выступалі словы, якія ў нейкай меры дапамагалі асэнсаваць паняццёвую сутнасць тэрміна, хоць і на аснове чыста практычнага пазнання з'яў рэальнай рэчаіснасці, напрыклад: Каб ачысьціць які надзел с тайгі (*пушчы*) — трэба грошы і то многа грошы¹⁰. Апісанні (тлумачэнні) асобных з'яў і паняццяў, што часта будаваліся з улікам істотных прымет і жыццёва канкрэтных уяўленняў, павінны былі, на думку аўтараў, таксама пэўным чынам раскрываць змест ужытага тэрміна: На съвеці шмат ёсць такіх высокіх гор, што часамі выкідаюць з сябе, з надтрэснутых бакоў, а лишчэ часьцей з самага верху гарачую гразь разам з вялікімі аскабалкамі разарваных камяў ад страшнай сілы узрыву. Вось гэтыя горы носяць названье вулканаў¹¹; Ёсць там горы — так званыя вулканы, каторыя час-ад-часу бухаюць са сваіх дзіравых вярхоў агнём, і выкідаюць на колькі сотак сажнёў у гару распаленыя каменны і попял¹². Падобную стадыю сэнсавага асваення прайшлі ў беларускай літаратурнай мове многія іншамоўныя тэрміны.

Аднак часам словы, ужытыя ў якасці глосы, словазлучэнні апісальнага ці тлумачальнага характару недакладна перадавалі сутнасць паняцця, што не садзейнічала сэнсаваму асваенню тэрміна, напрыклад: *караблі да летанья ў паветры* (аэростаты), *пеяньне* (солё) і да т. п. Больш таго, у некаторых выпадках іншамоўныя тэрміны выкарыстоўваліся ў такім значэнні, якое ім зусім не ўласціва: Разглядаюць расходы на сельскую эканомію, сельскую статыстыку і зямельнае палепшаньне¹³; Турцыя — багаты рынак для немецкіх прамыслоўцаў, а таксама ната прыгодны край для пярэсялення, або, як кажуць, для *калёнізацыі*¹⁴. Гэта вяло да памылковага асэнсавання і недакладнага ўжывання тэрміна.

Калі паходжанне іншамоўных тэрмінаў можна вызначыць амаль беспамылкова, то шляхі пранікнення іх у беларускую мову выявіць не заўсёды лёгка. Тым не менш, прымаючы пад увагу моўныя фактары, выкажам некаторыя меркаванні адносна асобных груп запазычанняў. Тэрміны, якія не з'яўляліся вузкаспецыяльнымі і сустракаюцца ў розным фанетычным афармленні, спачатку трапілі ў жывыя народныя гаворкі, а праз іх — у пісьмовую мову, напрыклад: *аперацыя* (фанетычныя варыянты *апэрацыя*, *апарация*), *рэўматызм* (*раматус*, *руматуз*, *руматыз*, *руматизм*, *рэвматизм*, *рэматиз*, *рэматизм*, *рэўматизм*, *рэўматизм*), *фельчар* (*фэльчар*, *фэльчэр*, *фэйшар*, *хвэйчар*, *хвэйчэр*, *хвэльчэр*) і да т. п. Вузкаспецыяльныя тэрміны, як правіла, пранікалі спачатку ў пісьмовую мову. На старонках дакастрычніцкіх выданняў яны таксама нярэдка маюць розны графічны воблік і марфалагічную форму; але гэта ўжо абумоўлена не столькі арыентацыяй аўтараў у сваёй моўнай практыцы на той ці іншы дыялект, колькі асаблівасцямі мовыкрыніцы (ці мовы-пасрэдніцы), з якой (або праз якую) запазычваліся іншамоўныя тэрміны, і складанасцю графічнага, фанетычнага і марфалагічнага асваення апошніх беларускай мовай (параўн.: *акцыза* — *акцыз*; *арэоплан* — *аэраплан* — *аэроплан* — *аэраплан* — *аэроплан*; *віліончэль* — *віолончэль*; *вэксэль* — *вэксаль*; *манаполия* — *монополия*; *ферма* — *фэрма*).

Для шматлікіх тэрмінаў інтэрнацыяналізмаў мову-пасрэдніцу можна вызначыць па фанетычных і марфалагічных паказчыках. Відавочна, што праз рускую мову былі запазычаны тэрміны *ірыгация* (параўн. руск. *ирригация* і польск. *irygacja*), *космополіцізм* (*космополитизм* і *kosmopolityzm*), *митинг* (*митинг* і *mityng*), *стыпендія* (*stypendia* і *stypendium*), *труппа* (*trupna* і *trupa*), *радій* (*радий* і *rad*) і інш., праз польскую — *дырэктыва* (*dyrektywa* і *директива*), *рэжысэр* (*rezyser* і *режиссёр*), *сіндыкат* (*syndykat* і *синдикат*), *фундуш* (*fundusz* і *фонд*).

Некаторыя тэрміны запазычваліся адначасова з рускай і польскай мовамі, што выяўляе неаднолькавыя погляды аўтараў на шляхі развіцця беларускай мовы (параўн.: *арганіст* — *арганісты*, *дырыжор* — *дырыгент*, *крызис* — *крызыс*, *локайт* — *лёкайт*, *чума* — *джума*). Аднак шляхі пранікнення значнай колькасці іншамоўных тэрмінаў вызначыць надзвычай складана, асабліва калі ў іх структуры адлюстроўваецца кантамінацыя (селекцыя — параўн. руск. *селекция* і польск. *selekcja*; рэзервуар — *резервуар* і *rezerwuuar*), або калі іх фонамарфалагічны воблік супадаў у рускай і польскай мовах, пры пасрэдніцтве якіх часцей за ўсё адбывалася запазычанне (діафрагма — *диафрагма* і *diafragma*, элеватор — *элеватор* і *elewator*).

¹ Лучынка, 1914, кн. 4, с. 36. Тут і далей захоўваюцца моўныя асаблівасці тагачасных выданняў, толькі лацінка замяняецца кірыліцай.

² Наша ніва, 1908, № 8.

³ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов. — Вопросы языкознания, 1953, № 5, с. 6.

⁴ Наша ніва, 1910, № 21.

⁵ Там жа, 1914, № 10.

⁶ Гутаркі аб небы і зямлі. — Пб., 1907, с. 33.

⁷ Саха, 1912, № 6, с. 16.

⁸ Беларускі календар «Нашай нівы» на 1914 год. — Вільня, 1914, с. 56.

⁹ Лучынка, 1914, кн. 4, с. 22.

¹⁰ Наша ніва, 1913, № 14.

¹¹ Лучынка, 1914, кн. 1, с. 13.

¹² Bietarus, 1913, № 14.

¹³ Наша ніва, 1909, № 12.

¹⁴ Вольная Беларусь, 1917, № 9.

М. А. ПАЎЛЕНКА

АДНАКАРЭННЫЯ РОЗНААСНОЎНЫЯ ФЕМІНАТЫВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКАЙ ЭПОХІ

Аднакарэнныя рознаасноўныя найменні са значэннем асобы жаночага полу выступаюць у мове савецкага часу (звычайна літаратурнай) у дзвюх асноўных разнавіднасцях: а) аднакарэнныя рознаасноўныя аднасуфіксныя ўтварэнні, б) аднакарэнныя рознаасноўныя рознасуфіксныя намінацыі.

Фемінатывы першай разнавіднасці ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў: -к-а: *наймічка* (Бел. рс, 1928, № 6) — *наймітка* (Бел. рс, 1930, № 18)¹, *мардвінка* (БРС, 438) — *мардоўка* (там жа), *варажбітка* (БРС, 145) — *варожка* (там жа), *арабка* (БРС, 96) — *арабінка* (Рс, 1965, № 12), *купалаўка* (Рс, 1969, № 4) — *купалаўчанка* (Рс, 1970, № 11), *багачка* (Мележ. Пн, 152) — *багацейка* (там жа, 151) і г. д.; -іц-а (-ыц-а): *пайшыца* (Бел. рс, 1928, № 7) — *пайніца* (Бел. рс, 1930, № 33), *вынаходчыца* (Бел. рс, 1929, № 22) — *вынаходніца* (Рс, 1933, 28), *грамадзянныца* (Бел. рс, 1925, № 5) — *грамадчыца* (Бел. рс, 1927, № 1), *дыванішчыца* (Рс, 1964, № 10) — *дываноўшчыца* (Рс, 1972, № 9), *абіўшчыца* (БРС, 27) — *абівальшчыца* (БРС, 26), *завіўшчыца* (Рс, 1958, № 8) — *завівальшчыца* (Зв. 30.III.71), *сартоўшчыца* (Рк, 1932, № 35-36) — *сартыроўшчыца* (Рк, 1935, № 18), *свідроўшчыца* (Рс, 1946, № 2) — *свідравальшчыца* (Рс, 1947, № 10), *наведніца* (Лыньк. Вд, IV, 129) — *наведвальніца* (Рс, 1959, № 1), *заяўніца* (БРС, 323) — *заяўшчыца* (там жа), *змойніца* (БРС, 343) — *змойшчыца* (там жа), *падзённіца* (БРС, 564) — *падзёншчыца* (там жа) і г. д.

Як сведчаць факты, колькасць суфіксаў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні аднакарэннай рознаасноўнай аднасуфікснай сінаніміі, паменшылася больш як у два разы ў параўнанні з папярэднім гістарычным перыядам развіцця мовы. У мове XIX — пачатку XX стагоддзя ў сінонімаўтварэнні акрамя -к-а і -іц-а ўдзельнічалі таксама суфіксы -н'-а, -ухн-а, -иш-а (*воркунья* — *воркотунья*, *бабухна* — *бабусюхна*, *дзеву-*